

LATOPISY
AKADEMII SUPRASKIEJ
5

SYNODY CERKWI PRAWOSŁAWNEJ
W I RZECZYPOSPOLITEJ

Pod redakcją
Marzanny Kuczyńskiej i Urszuli Pawluczuk

Białystok 2014

Rada Naukowa

Arcybiskup Białostocki i Gdański Jakub (Białystok),
Arcybiskup Wrocławski i Szczeciński Jeremiasz (Wrocław),
Antoni Mironowicz (Białystok), Aleksander Naumow (Wenecja)

Kolegium Redakcyjne

ks. Jarosław Józwik (redaktor naczelny),
Magdalena Żdanuk (sekretarz), ks. Henryk Paprocki, Marzanna Kuczyńska,
m. Mikołaja, Jarosław Charkiewicz, Urszula Pawluczuk

Wszystkie teksty złożone do tomu zostały zaakceptowane do druku przez
Radę Naukową na podstawie procedury *peer review*.

Adres Redakcji

Fundacja „Oikonomos”
ul. Św. Mikołaja 5, 15-420 Białystok, e-mail: fundacja@oikonomos.pl

Redakcja techniczna, skład i projekt okładki

Jarosław Charkiewicz

ISSN 2082-9299

Wydawca

Fundacja „Oikonomos”

Druk i oprawa

Orthdruk Sp. z o.o., Białystok

SPIS TREŚCI

Od Redakcji	7
Adam Martynowicz <i>Typologia soborów lokalnych Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego do końca XV wieku</i>	9
Aleksander Naumow <i>Metropolita kijowski Grzegorz (Camblak) na soborze w Konstancji (1418)</i>	41
Павел Бочек <i>Митрополит Киприан – защитник Православной Церкви в Восточной Европе в конце XIV – начале XV веков</i>	57
Antoni Mironowicz <i>Sobory wileńskie 1509 i 1514 roku</i>	71
Urszula Pawluczuk <i>Wilno w okresie Soboru 1514 roku</i>	83
Ks. archim. Andrzej Borkowski <i>Wysłannicy patriarchy konstantynopolitańskiego na soborach w Rzeczypospolitej w XVI wieku</i>	103
Agnieszka Gronek <i>Sakrament namaszczenia chorych i jego obrazowanie w sztuce zachodnioruskiej w dobie polemiki międzywyznaniowej</i>	121
Jarosław Stankiewicz <i>Dzieje prawosławia na Nowogródczyźnie do końca XVI wieku</i>	145
Marcin Mironowicz <i>Prawosławne parafie we Włodzimierzu Wołyńskim do końca XVI wieku</i>	167
Alicja Z. Nowak <i>Synodalne źródła nauk dla kapłanów w metropolii kijowskiej do XVII wieku</i>	181
Dominika Gapska <i>Znaczenie soborów w budowaniu niezależności państwowej, przykład Serbii (pierwsza połowa XVIII wieku)</i>	195

Andrej Harbatski	
<i>Конфессиональные отношения в Пинском повете в период I Речи Посполитой</i>	201
Ольга Н. Иванчина	
<i>Семантика иконы в Беларуси периода I Речи Посполитой</i>	209
Ks. diakon Denis Rusnak	
<i>Prawosławna diecezja litewska w 1914 roku</i>	221
Александр Н. Свирид	
<i>Источники по истории Православной Церкви I Речи Посполитой как основа обоснования права собственности на культовые объекты Польской Автокефальной Православной Церкви в 20-30 гг. XX века</i>	235
Jarosław Charkiewicz	
<i>Różnorodność i hierarchizacja świętych w Kościele prawosławnym</i>	241

WYSLANNICY PATRIARCHY KONSTANTYNOPOLITAŃSKIEGO NA SOBORACH W RZECZYPOSPOLITEJ W XVI WIEKU

Słowa kluczowe: Kościół prawosławny, egzarcha, Rzeczpospolita, patriarcha Konstantynopola

Kościół prawosławny charakteryzują demokratyczne mechanizmy, przejawiające się w synodalnym systemie administracji kościelnej, według których „moc prawną ma zdanie większości” (kanon 6 pierwszego soboru powszechnego)¹. Przewodniczący w organach zbiorowych Kościoła wschodniego dysponuje, tak jak pozostali, tylko jednym głosem i funkcjonuje na zasadzie *primus inter pares*. Istotny wyjątek od powyższej zasady stanowi zarząd diecezji wyłącznie przez biskupa diecezjalnego lub metropolitę, któremu podlega duchowieństwo, mnisi i laikat.

Począwszy od II wieku wyrazem zbiorowego systemu administracji kościelnej był „synod lokalny”, tj. zebranie miejscowych biskupów dla omówienia wszelkich kwestii dotyczących danego okręgu kościelnego. Szczytowym okresem rozwoju systemu synodalnego był IV i V wiek. Później ustępuje on miejsca organom synodalnym administracji kościelnej, które były stopniowo sankcjonowane przez postanowienia kościelne, a w późniejszym okresie także polityczne.

Synody diecezjalne lub metropolitalne były naturalną konsekwencją przyłączenia (najpóźniej w III w.) biskupów tej samej prowincji do biskupa zasiadającego na katedrze w stolicy, czyli „metropolity”. Synody diecezjalne początkowo były zwoływane dwa razy², później raz w roku³ pod przewodnictwem metropolity i przy uczestnictwie wszystkich pozostałych biskupów danej prowincji kościelnej. Poruszano na nich głównie sprawy natury administracyjnej i sądowej. Poprzez system synodalny przejawia się nie tylko duchowy charakter Kościoła, umacniana jest też świadomość wiernych, iż tym, który faktycznie zarządza Kościołem, jest sam Jezus Chrystus⁴.

Pierwsza połowa XVI wieku to okres ożywionych kontaktów Księstwa Moskiewskiego z patriarchatami Wschodu. Wysłannicy patriarszy przybywali nie tylko po finansowe wsparcie dla znajdujących się w niewoli osmańskiej i arabskiej wiernych Kościoła

¹ „Κρατείτω η των πλειόνων ψήφος”. A. Znosko, *Kanony Kościoła prawosławnego*, Hajnówka 2000, s. 37; Γ. Α. Ράλλης- Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα των θείων και Ιερών Κανόνων των Αγίων και Πανευφήμων Αποστόλων, και των Ιερών Οικουμενικών και Τοπικών Συνόδων, και των κατά μέρος Αγίων Πατέρων*, t. 2, Αθηνήσιν 1852, s. 128.

² Kanony: piąty pierwszego soboru powszechnego, trzydziesty siódmy apostołski, dwudziesty antiocheński, dziewiętnasty czwartego soboru powszechnego.

³ Kanony: ósmy Pentektu, czwarty siódmego soboru powszechnego.

⁴ Σ. Τρωϊάνος, *Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1984, s. 181-186. Π. Ι. Μπούμης, *Κανονικόν Δίκαιον*, Αθήνα 2000, s. 173-174. Ι. Μ. Κονιδάρης, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, s. 127-128.

Wschodu. Wnieśli wybitny wkład w rozwój życia duchowego oraz propagowanie i krzewienie greckiej oświaty. Jednym z najwybitniejszych przedstawicieli z kręgu oświeconych mnichów greckich był niewątpliwie Maksym Grek. Przybył na Ruś między 1516 i 1518 rokiem na prośbę wielkiego księcia Wasyla III w celu skorygowania ksiąg cerkiewnych.

W przeciwieństwie do sąsiadów z zachodniej granicy hierarchowie i możnowładcy Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku nie przejawiali zainteresowania wprowadzaniem wykształconych Greków na miarę Maksyma. Stan ten trwał przynajmniej do lat 70. XVI wieku. Przedstawiciele ruskiej inteligencji metropolii kijowskiej dali się łatwo zwieść propagowanym na początku XVI wieku ideom reformacji. Wyjątek stanowił założony w końcu XV stulecia monaster w Supraślu, który pełnił funkcję głównego ośrodka kontaktów z duchowymi centrami Rusi i Bałkanów, co potwierdzają freski z cerkwi Zwiastowania Bogarodzicy wykonane przez serbskiego mnicha Nektariusza. Pod względem znaczenia w metropolii kijowskiej klasztor zdobył drugie miejsce po Ławrze Kijowsko-Pieczerskiej. Dowodzą tego m. in. podpisy przełożonych wspólnoty tuż pod podpisem archimandryty kijowsko-pieczerskiego, nazywane klasztoru ławrą, wizyty wielu dostojników cerkiewnych, np. patriarchy konstantynopolińskiego Jeremiasza II czy arcybiskupa Ochrydu – Gabriela⁵. Ławra supraska stała się w tym okresie prężnym ośrodkiem myśli teologicznej i kultury, o czym świadczą bogate zbiory biblioteczne, stawiające ją w rzędzie największych polskich bibliotek klasztornych⁶.

Powodem kryzysu w metropolii kijowskiej było zaprzestanie w drugiej połowie XV wieku kanonicznej metody wyboru wyższej hierarchii na rzecz prawa „podawania” i „ktitorstwa”. W wyniku zmiany sposobu wyłaniania kandydata na biskupstwo prawo nominowania go przeszło z synodu na króla i magnaterię. Rolą metropolity było jedynie wyświęcenie nowo wytypowanego kandydata, którego na stanowisku zatwierdzał król⁷. W konsekwencji pomniejszono wagę synodów w życiu cerkiewnym Rzeczypospolitej, królowie natomiast nadużywali swej władzy, ingerując w kwestie cerkiewne z pominięciem jej kanonicznych zwierzchników w Konstantynopolu. Po śmierci metropolity kijowskiego Grzegorza Bułgara w 1474 roku funkcję powierzono biskupowi smoleńskiemu Mizaelowi Pstruckiemu (1475-1480), wyraził on gotowość do przyjęcia postanowień unii florenckiej. Sprzeciw zmanifestowało wówczas duchowieństwo litewskie, które wyłoniło swego kandydata na metropolitę – archimandrytę Spirydona – wyświęconego

⁵ Николай (Долматов), архим., *Супрасльскій Благовеиценскій монастырь: историко-статистическое описание*, Санкт-Петербург 1892, s. 51, 78 i nn.; A. Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, s. 5-32; M. Łozowska, *Fundacja klasztoru supraskiego w pierwszej połowie XVI wieku. Próba interpretacji dokumentów uposażeniowych*, [w:] *Małe miasta. Historia i współczesność*, red. M. Zemło, P. Czyżewski, Białystok 2001, s. 47; A. Naumow, *Monaster supraski jako jeden z głównych ośrodków kulturalnych Rzeczypospolitej*, [w:] *Z dziejów monasteru supraskiego*, materiały Międzynarodowej konferencji naukowej *Supraski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogarodzicy i jego historyczna rola w rozwoju społeczności lokalnej i dziejach państwa* (Supraśl-Białystok 10-11 czerwca 2005), red. J. Charkiewicz, Białystok 2005, s. 105-106.

⁶ Николай (Долматов), op. cit., s. 58-61; A. Naumow, op. cit., s. 105-116; H. Морозова, С. Темчин, *Древнейшие рукописи Супрасльского Благовеиценского монастыря (1500-1532 гг.)*, [w:] *Z dziejów monasteru supraskiego...*, s. 117-144; Л. Л. Щавинская, Ю. А. Лабынцев, *Книжные собрания Супрасльского Благовеиценского монастыря*, [w:] *Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі*, Мінск 1998, s. 37; С. Темчин, *Сколько книг было в Супрасльском Благовеиценском монастыре в 1532 г.*, [w:] *Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі*, Мінск 2010, s. 68-75.

⁷ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006, s. 213-214.

w 1475 roku przez patriarchę Rafaela (1475-1476)⁸. Po przybyciu do Rzeczypospolitej Spiridon nie tylko nie otrzymał mianowania od króla Kazimierza Jagiellończyka na metropolię, ale został wygnany z kraju⁹.

Następcy metropolity Mizaela byli zatwierdzani przez patriarchat konstantynopoliński, informacje o decyzjach patriarchy dostarczali jego wysłannicy. Wiadomo, że wybrany w 1499 roku metropolita kijowski Józef Bułharynowicz (1499-1501) został zatwierdzony na stanowisku dopiero 10 maja 1500 roku, gdy przybył wysłannik patriarchy konstantynopolińskiego Joachima I (1498-1502, 1504), Abrahamiusz¹⁰, przedstawiając akceptację dla tego wyboru i patriarsze błogosławieństwo¹¹. Specjalni reprezentanci patriarchatu przybywali na posiedzenia soborów, np. piątego lutego 1514 roku z błogosławieństwa patriarchy konstantynopolińskiego Teolepta I (1513-1522) odbył się sobór w Wilnie pod przewodnictwem metropolity Józefa Sołtana (1509-1521), na którym gościł patriarszy namiestnik, hieromnich Filip¹².

W połowie XVI wieku w Rzeczypospolitej zaczął się rozpowszechniać protestantyzm, szczególnie wśród wyższych klas społecznych, prowadząc jednocześnie do polonizacji Rusinów. Wobec protestanckiego zagrożenia patriarcha konstantynopoliński wysłał w latach 50. XVI wieku do króla Zygmunta Augusta swego legata, arcybiskupa Galaty, z żądaniem zaprzestania agitacji protestanckiej wśród prawosławnej ludności Rusi Halickiej¹³. Zgodnie z wytycznymi patriarchatu hierarcha po wizycie we Lwowie i Wilnie udał się w roli obserwatora na sobór trydencki (1545-1563)¹⁴.

W drugiej połowie XVI wieku miała miejsce zadziwiająca obojętność hierarchii wobec poważnego kryzysu kościelnego. Nie dostrzegano potrzeby przeprowadzenia reform, by odrodzić życie religijne w metropolii kijowskiej¹⁵. Od 1555 roku nie zwołowano żadnego synodu, a kontakty hierarchii z centrum duchowym i administracyjnym

⁸ G. Podskalsky, *Η ελληνική θεολογία επί Τουρκοκρατίας 1453-1821. Η Ορθοδοξία στη σφαίρα επιρροής των δυτικών δογμάτων μετά τη Μεταρρύθμιση*, [Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821). Die Orthodoxie in Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens, München 1988], tł. Γ. Δ. Μεταλληνού, Αθήνα 2005, s. 495.

⁹ Макарий (Булгаков), митр., *История русской Церкви*, т. 5: *Период разделения русской Церкви на две митрополии. История западнорусской или литовской митрополии (1458-1596)*, ред. Б. Флоря, Москва 1996, s. 50-53.

¹⁰ Wysoką pozycję posła poświadcza prawo noszenia krzyża kapłańskiego – gr. *σταυροφόρος*.

¹¹ Макарий (Булгаков), *op. cit.*, s. 70.

¹² *Акты, издаваемые виленскою комиссиею для разбора древних актов*, т. 1, Вильна 1892, nr 10, s. 73; Макарий (Булгаков), *op. cit.*, s. 117.

¹³ W. K. Medlin, Ch. G. Patrinelis, *Renaissance Influences and Religious Reforms in Russia: Western and Post-Byzantine Impacts on Culture and Education (16th-17th Centuries)* [Études de philosophie et d'histoire 18], Genève 1971, s. 73-78 (dalej: Medlin-Patrinelis).

¹⁴ Макарий (Булгаков), *op. cit.*, s. 183. W latach 50. XVI w. na katedrze patriarszej zasiadali dwaj kolejni patriarchowie: Dionizy II (1546-1556) i Joasaf II (1546-1565). Nie wiadomo, kto z nich wysłał do Rzeczypospolitej swego legata. Zważywszy, iż sobór trydencki odbywał się na przestrzeni 18 lat, a jego przebieg dzieli się zasadniczo na trzy etapy: 1545-1549, 1551-1552, 1562-1563, należy przypuszczać, że wysłannik patriarszy został delegowany na II fazę soboru trydenckiego (przewodniczył jej papież Juliusz III), przez Dionizego II

¹⁵ І. Власовський, *Нарис історії Української Православної Церкви*, т. 1, Нью-Йорк 1955, s. 198-200; Д. Дошенко, *Нарис історії України*, т. 1, Мюнхен 1966, s. 165-167; Б. Гудзяк, *Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії*, wg wydania: „Ковчег”. Збірник статей з церковної історії, число І. Львів 1993, s. 1-23.

w Konstantynopolu były znikome. Ograniczały się do formalnego uznania każdego nowego metropolity kijowskiego, wyznaczanego uprzednio przez króla Rzeczypospolitej. Wzrosła także zależność hierarchów od władzy świeckiej, co przekładało się na obsadzanie wszystkich znaczących stanowisk kościelnych przez króla, natomiast na poziomie parafii i monasterów – przez okolicznych możnowładców, bez względu na wyznanie lub przekonania. Każdy z hierarchów traktował zajmowane stanowisko jako osobistą własność¹⁶. Krótkie wizyty patriarchalnych dyplomatów nie dawały możliwości wywierania wpływu na poprawę wciąż pogarszającej się sytuacji. Z tego względu w polityce patriarchatu konstantynopolińskiego następuje istotna zmiana. Od połowy XVI wieku zaczynają przybywać wysłannicy w stopniu egzarchów, aby na miejscu zapobiegać mnożącym się problemom.

Tytuł egzarchy wywodzi się z terminologii wojskowej, a dokładnie od stopnia egzarchów w wojsku cesarza Justyniana I (527-565). Na Wschodzie egzarchami mianowani byli biskupi-metropolici, mający pierwszeństwo przed innymi metropolitami danego terytorium¹⁷. Teodor Balsamon definiuje tytuł egzarchy następująco: „Egzarchą administracyjnym nie jest każdy biskup diecezjalny, ale zarządzający całą metropolią, w której granicach znajduje się wiele diecezji”. Wraz z rozwojem patriarchatów w różnych częściach prowincji kościelnych naznaczano egzarchów – kompetentnych przedstawicieli patriarchy. Do ich obowiązków należało egzekwowanie praw patriarchalnych. Często patriarcha delegował ich do oddalonych metropolii. Egzarchą mógł być metropolita, biskup, archimandryta, ihumen, kapłan, mnich bądź laik¹⁸.

W okresie między 1565 a 1573 rokiem do metropolii kijowskiej w stopniu egzarchy patriarchalnego przybył biskup Litei i Rendiny, późniejszy słynny metropolita Nawpaktu i Arty i egzarcha całej Etolii, Damascen Studyta (1574-1577). Urodził się na początku XVI wieku w Tesalonikach. Pobierał edukację w Konstantynopolu u boku Teofanesa Eleawulko Notarasa (1543-1551), który pełnił funkcję nauczyciela w szkole patriarchatu. W tym samym czasie w Konstantynopolu przyjął śluby zakonne z imieniem Damascen. Następnie otrzymał święcenia hipodiakońskie i dzięki swej erudycji został zaliczony w poczet najbardziej świątłych mężów swojej epoki. Jego homilie, przepełnione patrystycznymi odniesieniami, weszły w skład sławnego dzieła pt. *Skarbnica* (*Θησαυρός*). Jego uczniami byli późniejsi patriarchowie konstantynopolińscy Mitrofan III i Jeremiasz II Transos. W latach 1558-1564 przyjął święcenia kapłańskie a następnie chirotonię na biskupstwo Litei i Rendiny z rąk patriarchy Joasafa

¹⁶ О. Левицький, *Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько-Литовській державі в кінці XVI ст. та Унія*, [w:] *Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI-XVIII вв.*, Львів 1900, s. 40. М. О. Коялович, *Литовская церковная уния*, t. 1, Санкт-Петербург 1859-1861, s. 50-66; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 6, Київ 1995, s. 570-571; М. Melnyk, *Spór o zbawienie. Zagadnienia soteriologiczne w świetle prawosławnych projektów unijnych powstałych w Rzeczypospolitej (koniec XVI – połowa XVII wieku)*, Olsztyn 2001, s. 61-62.

¹⁷ Zob. dziewiąty i siedemnasty kanon czwartego soboru powszechnego, Ράλλης-Ποτλής, *Σύνταγμα...*, t. 2, s. 237-240, 258-263.

¹⁸ Ράλλης-Ποτλής, *Σύνταγμα...*, t. 5, s. 110, 579-589; Ιω. Μουτζούρης, *Εξάρχος*, [w:] *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* 5 (1964), s. 716-717; J. Darrouzès, *Recherches sur les Officiers de l'Église byzantine*, [Archives de l'Orient Chrétien, 11], Paris 1970, s. 127-131, 162, 214, 272-273; Β. Α. Λεονταρίτου, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο*, [Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte 8], Αθήνα-Κομοτηνή 1996, s. 226-235.

II Wspaniałego (1555-1564). Następca Joasafa, patriarcha Mitrofan III (1565-1572), dostrzegając jego szczególne zdolności delegował Damascena do metropolii kijowskiej. Po powrocie z Rzeczypospolitej w latach 1573-1574 zarządzał tronem patriarchalnym w zastępstwie patriarchy Jeremiasza II, przebywającego z arcypasterską wizytą na Peloponezie. W 1574 roku został wybrany metropolitą Nawpaktu i Arty, stanowisko to zajmował do końca życia (1577 r.)¹⁹.

Kolejnym wysłannikiem patriarchalnym w stopniu egzarchy był archimandryta Dionizy Rallis Palaiologos (1534-1620), „z domu Kantakuzenów i Paleologów”, potomek dwóch słynnych rodów cesarskich – Paleologów ze strony ojca i Kantakuzenów ze strony matki²⁰. W liście do cara Rosji Fiodora Iwanowicza, syna Iwana Groźnego, przedstawił się jako bratanek słynnego głównego doradcy „μεγάλου πραγματευτή” sułtana, Michała Kantakuzena, znanego także jako Seitanoglou. Wkrótce po ukończeniu studiów w Rzymie, w drugiej połowie lat 70. XVI wieku, przybył z referencjami papieża Grzegorza XIII do Rzeczypospolitej na dwór księcia Konstantego Ostrojskiego, gdzie przez pewien czas pełnił funkcję nauczyciela w tamtejszej Akademii, a także przełożonego monasteru św. Jerzego w Dorohobuzu²¹.

Na początku 1583 roku patriarcha Jeremiasz wysłał do metropolii kijowskiej dwóch egzarchów: protosyngla Nicefora (później odegra kluczową rolę w walce z unią) i ponownie archimandrytę Dionizego²², oraz ich tłumacza, Rusina Teodora, aby doręczyli

¹⁹ Szczegółowe informacje o Damascenie: Α. Ν. Μάνου, *Δαμασκηνός ο Στουδίτης: ο βίος και το έργο του*, [Ανάλεκτα της καθ' ημάς Ανατολής, 8], Αθήνα 1999; Τ. Φ. Χριστόπουλος, *Δαμασκηνός. Ο Στουδίτης. Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτης*, [w:] *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* 4 (1964), s. 907-908; G. Podskalsky, op. cit., 70-71, 148.

²⁰ Δ. Π. Πασχάλης, *Ράλλης, Διονύσιος*, [w:] *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια «Πυρσού»* 21 (1933), s. 40.

²¹ Po raz pierwszy wymieniono go w dokumentach z 1583 r. D. Korzeniowski, *Catalogus actorum et documentorum... Expeditionis Romanae*, Cracovia 1889, s. 32; D. Dima, *Mitropolitul Dionisie Rally Paleologul și legăturile lui cu Biserica și Țările Române*, „Biserica Ortodoxă Română” 83 (1965), s. 522; I. Хома, *Київська митрополія в Берестейському періоді*, Рим 1971, s. 48-49. Osobiście dostarczył księciu dar od papieża Grzegorza XIII – rękopiśmienną Biblię w języku słowiańskim, jakiej książkę szukał już wcześniej, by wydać Pismo św. drukiem. J. Krajcar, *Konstantin Basil Ostrožskij and Rome in 1582-1584*, „Orientalia Christiana Periodica” 35 (1969), s. 200-202.

²² W 1585 r. dzięki poparciu możnowładców z Galaty został naznaczony przez patriarchę Jeremiasza II na metropolitę Wielkiego Tyrnowa w Bułgarii. Ponownie spotykamy go w Rzeczypospolitej przy okazji oficjalnej podróży do Rosji (9 kwietnia 1591 – 28 lutego 1592). Został tam wysłany jako przedstawiciel patriarchy ekumenicznego oraz Synodu. Dostarczył złotą bullę (z maja 1590 r.), mocą której patriarcha Konstantynopola uznawał stanowisko pierwszego patriarchy Moskwy, Hioba. W Rzeczypospolitej spotkał się z metropolitą kijowskim Michałem. We Lwowie wziął stronę biskupa Gedeona podczas batalii sądowej z bractwem lwowskim. Zob. Б. Гудзяк, *Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський Патріархат і генеза Берестейської унії*, Львів 2000, s. 269, wyszczególniono tu dokumenty dotyczące przywilejów nadanych bractwu przez Michała; K. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία. Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων από της καταλόσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, εν Αθήναις 1868, s. 304-305. Καλλίνικος Δελικάνης, *Πατριαρχικά έγγραφα*, τ. 3; *Πατριαρχικών εγγράφων τρίτος τόμος ήτοι τα εν τοις Κώδιξι του πατριαρχικού Αρχιεπισκοπικού σωζόμενα επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα, τα αφορώντα εις τας σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς τας εκκλησίας Ρωσσίας, Βλαχίας και Μολδαβίας, Σερβίας, Αχριδών και Πεκίου (1564-1863)*, ος προστίθεται μελέτη περί της Αρχιεπισκοπής Αχριδών, εν Κωνσταντινουπόλει 1905, τ. 3, s. 23-26; Σ. Παπαδόπουλος, *Η κίνηση του δούκα του Νεβέρ Καρόλου Γονζάλα για την απελευθέρωση των Βαλκανικών λαών (1603-1625)*, Θεσσαλονίκη 1966, s. 208-213; Τ. Κ. Σπυριδών, *Οι έλληνες αρχιερείς των Μητροπόλεων Ονηγροβλαχίας και Μολδαβίας από του ΙΔ' έως του ΙΘ' αιώνας*, праца докторска, Θεσσαλονίκη 1998, s. 196-203; N. Iorga, *Un conseiller byzantin de Michelle-Brace: Le Métropole Denis Rhalis Paléologue*, „Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine” 5 (1920), s. 92-104; Medlin-Patrinelis, op. cit., s. 83, 103; *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 6, Alberti Bolognetti Nuntii Apostolici in Poloniae epistolae et acta 1581-1585, red. E. Kuntze, PAU, Kraków 1938, nr 220, s. 381-382; nr

pisma patriarsze hierarchii oraz prawosławnym wiernym w Rzeczypospolitej. Patriarcha wzywał w nich do zachowania starego kalendarza jako jedyne go prawidłowego kryterium wyznaczania dni tablic paschalnych²³. Wszystkie pisma Jeremiasza zostały następnie wydrukowane w ostrożskiej drukarni.

W piśmie do metropolity kijowskiego Onezyfora Jeremiasz podzielił się niepokojącymi wiadomościami od księcia Ostrożskiego o działalności prozelitycznej wobec Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej. Patriarcha polecił Onezyforowi i podległym mu wiernym swoich dwóch przedstawicieli: protosyngla Nicefora i archimandrytę Dionizego, a także ich tłumacza Teodora. Jeremiasz pokrótce objaśnił cel ich przybycia do Rzeczypospolitej. Wysłannicy mieli zdobyć gruntowne informacje o sytuacji kanoniczno-prawnej prawosławia na terytorium Rzeczypospolitej oraz przyczynić się do umocnienia i utrwalenia wiary, tradycji Ojców Kościoła oraz duchowej więzi z patriarchatem²⁴.

W piśmie do Onezyfora Jeremiasz przewidział ewentualne komplikacje w podróży. Zastrzegł więc, iż w przypadku, gdyby egzarchowie nie zdołali osobiście do niego dotrzeć, powinni delegować mnicha Teodora, którego obowiązkiem będzie odebranie stosownych odpowiedzi²⁵. Egzarchowie po przybyciu do Jass zdali sobie sprawę z niebezpiecznej sytuacji politycznej spowodowanej wojną polsko-turecką. Z tego względu za niezbędne uznali przekazanie Teodorowi pism patriarszych oraz jednego listu od siebie z 23 kwietnia 1583 roku do biskupa pińskiego i turowskiego Cyryla²⁶.

Patriarcha zlecił Teodorowi zebranie informacji o problemach i trudnościach, z jakimi borykała się metropolia kijowska, a w szczególności o zagrożeniach ze strony protestantyzmu. Zobowiązał go do zaopatrzenia się w odpowiednie książki i wnikliwego zbadania protestanckich odstępstw teologicznych. Egzarchowie przekazali również patriarsze pragnienie wysłania do metropolii kijowskiej wykwalifikowanych nauczycieli z zadaniem efektywniejszego przeciwdziałania szerzącym się herezjom. Patriarcha, powołując się na znany cytat ewangeliczny, podkreślił, że głównym powodem kryzysu kościelnego jest niewystarczająca znajomość Pisma Św. Zachęcał odbiorców, by „badali Pisma, w przekonaniu, że w nich macie żywot wieczny”²⁷. Nie posiadamy, niestety, informacji o rezultacie wizyty Teodora oraz o zapowiedzianej wizycie egzarchów.

231, s. 402; nr 364, s. 642-643; I. З. Мицько, *Острозька Слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636)*, Київ 1990, s. 107-108; K. Chodyncki, *Kościół prawosławny a Rzeczypospolita polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934, s. 246-247; Б. Гудзяк, op. cit., s. 268-270; T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrożski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997, s. 24.

²³ Макарий (Булгаков), op. cit., s. 238-239; J. Tretiak, *Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej*, Kraków 1912, s. 83-84; М. Грушевський, op. cit., t. 5, s. 463; J. Stradomski, *O merytorycznych i konfesyjnych problemach reformy kalendarza w świetle XVI i XVII-wiecznej polemiki religijnej w Rzeczypospolitej*, [w:] „*Pokazanie Cerkwie prawdziwej...*”. *Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej*, Białystok 2004, s. 39-40.

²⁴ Патриарх Иеремия, *Послания Иеремии, патриарха константинопольского, и екзархов Никифора и Дионисия*, Острог 1583-1584, nr 2; *Księgozbiór druków surylickich Biblioteki Narodowej*, XVI. Qu. 955 a adl. (Mf. 94708); И. И. Малышевский, *Александрійский патриарх Мелетий Пугач и его участие в делах русской Церкви*, t. 2-3, Киев 1872, nr 3, s. 98; Макарий (Булгаков), op. cit., s. 238-239.

²⁵ Ibidem.

²⁶ *Послания Иеремии...*, nr 3. BN. XVI. Qu. 955 a adl. (Mf. 94708). И. И. Малышевский, op. cit., t. 2-3, nr 4, s. 99-100.

²⁷ *Послания Иеремии...*, nr 4. BN. XVI. Qu. 955 a adl. (Mf. 94708). И. И. Малышевский, op. cit., t. 2-3, nr 5, s. 100-101; Б. Гудзяк, op. cit., s. 174-178; J 5.39.

Prawdopodobnie zesłanie przez władze tureckie patriarchy na wyspę Rodos w 1584 roku opóźniło plany ożywienia życia religijnego Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej. Niemniej jednak kontakty z hierarchią ruską, a w szczególności z księciem Ostrogskim ożywiły kontakty tego lokalnego Kościoła z tronem ekumenicznym.

W 1586 roku do Lwowa przybył patriarcha antiocheński Joachim V. W drodze z Antiochii do Moskwy zatrzymał się w Konstantynopolu, gdzie 25 czerwca 1585 roku od patriarchy ekumenicznego Teolepta (16 lutego 1585 – maj 1586) otrzymał pismo, w którym hierarcha udzielił mu wszelkich kompetencji na ingerowanie w jego imieniu w sprawy wewnętrzne północnych metropolii. Pod dokumentem podpis złożył również patriarcha aleksandryjski Sylwester²⁸. Pewien czas Joachim przebywał we Lwowie (1 stycznia – koniec maja 1586 r.), gdzie za pomocą dekretów i listów pasterskich²⁹, uprawomocnił działalność stauropigialnego bractwa pw. Zaśnięcia Bogarodzicy, poparł starania o odbudowę świątyni oraz założenie szkoły i drukarni³⁰. Troszczył się też o dyscyplinę kościelną, podkreślał powagę i konieczność przestrzegania świętych kanonów. Uzmysławiał klerowi znaczenie jego duszpasterskiej działalności, surowo osądzał liturgiczne i moralne nadużycia. Groził pozbawieniem godności kapłańskich i ekskomuniką dwużencom.

Kolejnymi wysłannikami patriarchszymi w stopniu egzarchów do Rzeczypospolitej byli: arcybiskup Domeniku i Helassony Arseniusz i metropolita Dyrrachium Paisjusz. Arseniusz (1550-1626)³¹ urodził się we wsi Kaloriana w Tessalii w okolicach miasta Trikala. Był krewnym arcybiskupa Larisy, Besariona. Rodzice, to prawosławny duchowny

²⁸ А. Я. Шпаков, *Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве от Флорентийской Унии до учреждения патриаршества*, т. 1, Одесса 1912, s. 20.

²⁹ *Monumenta Confraternitatis Stauropigianaе Leopolinensis*, red. W. Milkowicz, Leopold 1895-1896 (dalej: W. Milkowicz, *MCSL*), t. 1, nr 80-83, s. 113-132; nr 88, s. 138-142.

³⁰ „The act of confirmation not only had a legal character but also included a message encouraging Orthodox clergy in Rus' to open schools, to develop their literary resources, to establish printing shops, and to maintain the traditions of Greek Orthodoxy”. Medlin-Patrinelis, op. cit., s. 74-75; И. И. Малышевский, *Западная Русь в борьбе за веру и народность*, т. 2, Санкт-Петербург 1899, s. 84; Л. Тимошенко, *Ставропигия церковных братств и гегеза Берестейської унії*, [w:] *Kościoly wschodnie w Rzeczypospolitej XVI-XVII wieku*, t. 3, s. 238. Przywileje przyznane przez Joachima zostały następnie zatwierdzone przez patriarchę konstantynopolińskiego Jeremiasza w piśmie z 1 grudnia 1587 roku.

³¹ Nasza wiedza o życiu i działalności Arseniusza wyraźnie wzbogaciła się wraz z odkryciem przez Dmitriewskiego w monasterze Sumela rękopisu (nr 85) z jego wspomnieniami oraz krótkim życiem (tzw. synaksarion). Obecnie nie wiadomo, gdzie się on znajduje, badacze korzystają z kopii sporządzonej dla rosyjskiego uczonego. Ale z oryginału korzystał Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, który pozostawił niewielkie streszczenie żywota Arseniusza. Zob. А. А. Дмитриевский, *Архиепископ елассонский Арсений и мемуары его из русской истории по рукописи трапезунтского Сумелийского монастыря*, Киев 1899, s. 72-178; Χρ. Παπαδόπουλος, *Περί της Ελληνικής εκκλησιαστικής χρονογραφίας του ΙΣΤ' αιώνας*, „Εκκλησιαστικός Φάρος” (dalej: „ΕΦ”) 9 (1912), s. 435-440. Na niego powołuje się także А. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ελληνικοί κώδικες εν τη βιβλιοθήκη της μονής Σουμελά*, „Византийский временник” 19 (1912), s. 309. Synoptyczne i niekiedy błędne wiadomości krótkiego żywota oraz słabe opracowanie przez Dmitriewskiego pierwszego okresu życia Arseniusza zostały pogłębione przez późniejsze badania. Г. П. Кουρνούτος, *Το απομνημόνευμα 1453-1953*, [Βασική Βιβλιοθήκη 44], т. 1, Αθήνα 1953, s. 73-74; Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1975⁶, s. 54, 131, 516, 517; Α. Αργέλου, *Η λογοτεχνία από τον 15^ο ως τον 17^ο αι.*, [w:] *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, т. 10, Αθήνα 1974, s. 405-406; Δ. Α. Ζακωθινός, *Μεταβυζαντινή και Νεότερα Ελληνική Ιστοριογραφία*, [w:] *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, s. 35; Φ. Α. Δημητρακόπουλος, *Αρσένιος Ελασσόνος (1550-1626). Βίος και έργο. Συμβολή στη μελέτη των μεταβυζαντινών λογίων της Ανατολής*, praca doktorska, [Ίμωγο Επιστημονική βιβλιοθήκη 1] Αθήνα 1984, s. 24-27, 147-155, 201-208, gdzie znajduje się bogata bibliografia. Арсений Елассонский, *Мемуары из русской истории*, [w:] Конрад Буссов, *Архиепископ Елассонский Арсений, Элиас Геркман, Сергей Шокарев, Хроники смутного времени*.

Teodor i presbitera Christodula. Matka po śmierci męża przyjęła śluby mnisze, tak jak i synowie. Dwóch z nich wyświęcono na biskupów, Stagi – Joasafa i Dimitriady – Marka, trzeci pełnił funkcję przełożonego, a czwarty był hieromnichem w monasterze św. Saby w Palestynie³². W latach 1568-1572 Arseniusz uczęszczał do szkoły w Trikali. W 1579 roku przyjął święcenia kapłańskie jako kleryk świątyni patriarchalnej Pammakarios w Konstantynopolu. Sakrę biskupią z tytułem biskupa Domeniku i Helassony³³ przyjął z rąk patriarchy Jeremiasza II Tranosa w 1584 roku. Rok później wraz z biskupem Dyrrachium Paisjuszem³⁴ stanął na czele delegacji wysłanej przez nowego patriarchę Teolepta do cara moskiewskiego³⁵.

Arseniusz oraz Paisjusz odwiedzili na początku 1586 roku Moskwę. Z żywota Arseniusza wiemy, że przebywali tam jeden miesiąc³⁶. W tym czasie (w połowie marca) wizytę w carskiej stolicy złożył również arcybiskup Ochrydu, Gabriel. Wspólnie w kwietniu opuścili Moskwę. W maju byli w Rzeczypospolitej, gdzie przynajmniej Gabriel spotkał się z królem Stefanem Batorym³⁷. Nie wiemy, kiedy, ani gdzie rozeszły się drogi Arseniusza, Paisjusza i Gabriela. Wiadomo, iż w drodze powrotnej do Konstantynopola Arseniusz i Paisjusz zatrzymali się we Lwowie. Prawosławni mieszczenie zwrócili się do nich z prośbą o pozostanie w mieście („εις εὐλογίαὺν αὐτῶν καὶ ἐπίσκεψιν”). Skutkiem tego wizyta arcybiskupowska przedłużyła się do dwóch lat³⁸, podczas których umacniał świadomość religijną mieszkańców żyjących w społeczności zdominowanej przez wyznawanie rzymskokatolickie³⁹ wspierał prace nad zakładaniem prawosławnych szkół, aby podnieść poziom wykształcenia prawosławnego kleru⁴⁰.

Серия: *История России и Дома Романовых в мемуарах современников. XVII-XX вв.*, Москва 1998, s. 163-210.

³² A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη, ἤτοι Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων Ἑλληνικῶν κωδίκων, συναρθεῖσα μὲν καὶ φωτοτυπικοῖς κοσμηθεῖσα πῖναξι*, t. 1, 3, ἐν Πετροῦπόλει 1891, s. 200-203. **Wiadomości o latach dzieciństwa i rodzinie Arseniusza zob. Δημητράκοπουλος, op. cit., s. 29-34; Ιερομόν.** Αθανάσιος Σιμωνοπετρίτης, *Αναφορά στους βίους τῶν Ἁγίων Ἀρσένιων*, [w:] *Ὁ Ἅγιος Ἀρσένιος ὁ Καλπαδόκης*, Λευκωσία 2003, s. 23-24.

³³ Γ. Π. Βέλκος, *Ἡ ἐπισκοπή Δομενίκου καὶ Ἐλασσόνας*, Ἐλασσόνα 1980, s. 145-149.

³⁴ Biskup Paisjusz nie został wspomniany w katalogach hierarchii, natomiast pod rokiem 1580 wymieniony jest niejaki Parteniusz. R. Janin, *Dyrrachium*, [w:] *Dictionnaire d' Histoire et de Géographie Ecclésiastiques* 14 (1960), k. 1248-1252.

³⁵ Г. Воскресенский, *Арсений, архиепископ суздальский*, Владимир 1856, s. 1; К. Харлампович, *Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение ихъ къ инославнымъ, религиозное обучение въ нихъ и заслуги ихъ въ оцль защиты православной вѣры и церкви*, Казань 1896, s. 374-377; А. А. Дмитриевский, op. cit., s. 1-11; Б. Л. Фонкич, *Греческо-русские культурные связи в XV-XVII вв. (Греческие рукописи в России)*, Москва 1977, s. 57; F. Dimitrakopoulos, *On Arsenios, Archbishop of Elasson*, „Byzantinoslavica” 42 (1981), s. 145-153. Δημητράκοπουλος, op. cit., s. 35-57; Б. Гудзяк, op. cit., s. 196-197; А. В. Маштафаров, Б. Н. Флоря, *Арсений Елассонский*, [w:] *Православная энциклопедия* 3 (2001), s. 442. М. Нікалаєв, *Выкарыстання грэчаскіх шрыфтаў ў друкарнях Вялікага Княства Літоўскага ў XVI-XVII стагоддзях*, [w:] *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*, Białystok 2007, s. 215-216.

³⁶ А. А. Дмитриевский, op. cit., s. 11, 203.

³⁷ H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrída. Geschichte und Urkunden*, t. 5, Leipzig 1902, s. 26.

³⁸ А. А. Дмитриевский, op. cit., s. 12, przym. 1; В. С. Зилитинкевич, *Арсений Елассонский*, [w:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, 1 (1992), s. 108-110; А. В. Маштафаров, Б. Н. Флоря, op. cit., s. 442-443.

³⁹ Królowie Rzeczypospolitej m. in. wywierali polityczną presję w celu religijnej asymilacji Kościoła wschodniego i narzucenia unii z papieżem. Medlin-Patrinelis, op. cit., s. 109-110.

⁴⁰ А. А. Дмитриевский, op. cit., s. 304-306.

Od maja 1586 roku Arseniusz i Paisjusz znajdowali się we Lwowie. Paisjusz wkrótce wyjechał do Konstantynopola wraz z darami od moskiewskiego cara dla patriarchy Teolepta⁴¹. Zanim jednak ruszył w drogę, zredagował z Arseniuszem wspólne pismo do wiernych⁴², zaznaczając, że władza egzarchów Konstantynopola rozciąga się na terytorium całej Rusi („παραγένοτο εις πᾶσαν τὴν Ρωσίαν”) i mają oni prawo interweniować w sprawy kościelne w imieniu patriarchy („παρά τῆς ἐξουσίας παρά τοῦ παναγιωτάτου καὶ ...οἰκουμενικοῦ πατριάρχου”). Z podobną informacją spotykamy się również we wstępie do wydanej drukiem *Gramatyki* Arseniusza⁴³. Na pełnomocnictwa egzarsze wskazuje też, chociaż pośrednio, autor *Πεπεστοροζου*, gdy wylicza zasługi patriarchy Jeremiasza Transa dla Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej i stwierdza, że metropolita Arseniusz nauczał we Lwowie dwa lata⁴⁴. Duchowny zorganizował nauczanie greki w szkole bractwa Zaśnięcia Bogarodzicy i był jej pierwszym nauczycielem. Opracował dwujęzyczną *Gramatykę* greko-słowiańską pod symbolicznym tytułem *Ἀδελφότης*, która ukazała się drukiem w 1591 roku w brackiej typografii. **W krótkim czasie nauczył się języka ruskiego.** Uważnie śledził wydarzenia w Kościele i zajmował stanowisko w istotnych sprawach. Dzięki aktywnej działalności dydaktyczno-oświatowej stał się postacią nie mającą sobie równych w latach poprzednich. Szerząc oświatę, wydatnie przyczynił się do wzmocnienia Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej przed propagatorami reformacji, przygotował miejscową ludność do oporu wobec zabiegów unijnych ze strony państwa i Kościoła łacińskiego. W efekcie jego krótkiej, lecz owocnej działalności we Lwowie pojawiło się wielu godnych naśladowców, którzy kontynuowali dzieło kulturowego i duchowego oświecenia społeczności prawosławnej na terytorium Rzeczypospolitej.

W roli wysłannika patriarchszego przebywał w metropolii kijowskiej biskup Megleny Teofanes. Skromne informacje o nim czerpiemy z materiałów na temat pierwszej wizyty patriarchy konstantynopolińskiego Jeremiasza w Rzeczypospolitej – wileńskich uchwał synodalnych 1588 roku. Synod został zwołany z powodu wysuwanych przez bractwo lwowskie⁴⁵ oraz samego Teofanesa zarzutów wobec biskupa lwowskiego Gedeona o nadużycia władzy. Na podstawie uchwały synodalnej z czerwca 1588 roku Jeremiasz zwrócił się do kleru oraz prawosławnej szlachty we Lwowie, Kamieńcu

⁴¹ Ibidem, s. 12, 203.

⁴² *Центральный государственный исторический архив Украины, Fond 129, Op. 1, nr 71, k. 1; Δημητράκοπουλος, op. cit., s. 177-178; W. Milkowicz MCSL, t. 1, nr 505, s. 865-866; Б. Л. Фонкич, op. cit., s. 57, przyp. 95; idem, *Греческие писцы эпохи Возрождения 3*, „Византийский временник” 42 (1981), s. 124-128.*

⁴³ „[...] ἐν αὐτῷ δὲ τῷ χρόνῳ ἐξαρχικῶς ἦλθεν ἀπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ π(α)τριάρχου, ὁ πανιερότατος μητροπολίτης δημοῦ καὶ ἐλασσῶνος κύρ Ἀρσένιος”. Ἀρσένιος, Ἀρχιεπίσκοπος Δημοῦ καὶ Ἐλασσῶνος, *Γραμματικὴ συνθεθεῖσα ἐκ διαφορῶν γραμματικῶν δια σπουδαίων, οἱ ἐν τῷ της Λεοπόλεως παιδοτριβίω*, Львов 1591, s. 5-6.

⁴⁴ *Пересторога zelo потрібная на потомные часы православным христианом*, [w:] *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею* (dalej: *AZR*), т. 4, Санкт-Петербург 1851, nr 148, s. 206-207, 222; Н. Оглоблин, *Арсений, архиепископ елассонский и его „Описание путешествия в Московию”*, „Историческая Библиотека” 8 (1879), s. 8. **Arseniusz przybył do Lwowa z błogosławieństwa patriarchy Teolepta**, pomimo przynależności do kręgu zwolenników Jeremiasza. Na początku pisma do Gedeona obydwaj hierarchie poinformowali o pełnionych funkcjach egzarchów patriarchy Teolepta.

⁴⁵ *Pismo bractwa lwowskiego do Jeremiasza w przededniu synodu w Wilnie w 1588 r.*, [w:] *Diplomata statutaria a Patriarchis Orientalibus confraternitati Stauropigianaе Leopoliensi a. 1586-1592 data, cum aliis litteris coaevae et appendice*, t. 2 [Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства 2], Leopoli 1895, nr 9, s. 41-49.

i całej Rusi Halickiej⁴⁶, informując o skardze na Gedeona, który w niekanoniczny sposób przywłaszczył monaster św. Mikołaja w Żydyczynie⁴⁷. Incydent zdarzył się, mimo że Teofanes na mocy dekretu królewskiego został mianowany przełożonym monasteru. Przy tym Gedeon zignorował również wcześniejszą uchwałę patriarchy antiocheńskiego Joachima, nakazującą mu natychmiastowe opuszczenie monasteru, chociaż wyraził na to zgodę⁴⁸. Patriarcha zastrzegł, że jeżeli biskup lwowski nie pogodzi się z Teofanese, jak obiecał, ani nie zwróci mu monasteru, będzie sądzony pod zarzutem niesubordynacji i gorszącego postępowania, i pozbawiony biskupiej godności⁴⁹. Można przypuszczać, że wypadki związane z napaścią zbrojną na monaster zostały uprzednio naświetlone patriarsze przez Arseniusza Helassońskiego i że stanął on po stronie bractwa.

Synod z 6 sierpnia 1589 roku pod przewodnictwem patriarchy Jeremiasza uchwalił nominację biskupa łuckiego Cyryla Terleckiego na stanowisko egzarchy patriarszego metropolii kijowskiej, wręczając mu pisemne pełnomocnictwo na nową funkcję⁵⁰. Zgodnie z dokumentem, obowiązkiem egzarchy była dbałość o dyscyplinę kleru – pouczanie „leniwych pasterzy”, zachęcanie do gorliwości w służbie. Patriarcha zzywał też innych hierarchów do wspierania Cyryla w rozwiązywaniu problemów Kościoła. Aby mocniej podkreślić znaczenie i szczególną rolę, jaką powinien odgrywać egzarcha w lokalnym Kościele, przesłał mu z Brześcia kopię dekretu sporządzonego 1 sierpnia 1589 roku w Wilnie, a adresowanego do metropolity kijowskiego Michała⁵¹.

Nominacją egzarchy Jeremiasz chciał przywrócić równowagę w administracji kościelnej oraz zapewnić lepszą kontrolę nad metropolią, ponieważ jej nowy zwierzchnik, wyznaczony przez króla, okazał się osobą o słabym i ułomnym charakterze. Zdaniem historyków, patriarcha nie był w stanie przeciwstawić się decyzji Zygmunta III o wyborze Michała, dlatego szybko powołał swego egzarchę, który dysponował większą władzą niż metropolita. W ten sposób mógł wzmocnić swoją pozycję i mieć większy wpływ na sprawy Cerkwi z terenów podlegających jurysdykcji konstantynopolińskiego patriarchatu⁵².

⁴⁶ W. Milkowicz, *MCSL*, t. 1, nr 103 a-b, s. 162-164; *AZR*, t. 4, nr 5, s. 6; I. Szaraniewicz, *Patrijarchat wschodni wobec kościoła ruskiego i Rzeczypospolitej Polskiej z źródeł współczesnych*, Kraków 1879 [= *Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności*, 8, 10], s. 37.

⁴⁷ Макарий (Булгаков), op. cit., s. 254. Monaster żydyczyński cieszył się sławą jednego z najbogatszych klasztorów na Wołyniu. Początkowo należał do diecezji łuckiej, jednak w 1586 r. biskupowi lwowskiemu udało się nakłonić Stefana Batorego, aby przekazał monaster w zarządzanie diecezji lwowskiej. Odnośnie do działalności Jeremiasza na terytorium metropolii kijowskiej, zob. И. И. Малышевский, *Заметка по поводу мнения будто патр. Еремия посещал Киев в 1588 или 1589 гг.*, „Труды Киевской Духовной Академии” 12 (1885), s. 656-674. М. Грушевський, op. cit., t. 5, s. 550-561; O. Halecki, *Od unii Florenckiej do unii Brzeskiej*, t. 2, Lublin 1997, s. 223-235; R. P. Morozziuk, *The Role of Patriarch Jeremiah II Tranos in the Reformation on the Kievan Metropolis*, „The Patristic and Byzantine Review” 5 (1986), s. 104-127.

⁴⁸ W. Milkowicz, *MCSL*, t. 1, nr 88, s. 142; М. Грушевський, op. cit., t. 6, s. 523-524.

⁴⁹ W. Milkowicz, *MCSL*, t. 1, nr 103 a, s. 163.

⁵⁰ *Пересторога*, *AZR*, t. 4, nr 149, s. 206; Макарий (Булгаков), op. cit., s. 271-272; Г. Булгаков, *Западно-русские православные церковные соборы как органы церковного управления. Опыт историко-канонического исследования*, Курск 1917, s. 68.

⁵¹ *AZR*, t. 4, nr 20, s. 26-28.

⁵² Wielu historyków krytycznie wypowiada się na temat dekretu patriarszego w sprawie mianowania władzy łuckiego Cyryla na stanowisko egzarchy tronu ekumenicznego. Twierdzą, że przyczynił się on do chaosu w zarządzaniu metropolią. Макарий (Булгаков), op. cit., s. 270-272; E. Likowski, *Unia Brzeska (r. 1596)*, Poznań 1896 [= *Die*

Wkrótce okazało się, że nadzieje pokładane w Cyrylu przysporzyły patriarsze wielu żmartwień. Z powodu oskarżenia go o pobicie wysłannika patriarszego Grzegorza, jak również innych przewinień⁵³, Jeremiasz wysłał na Litwę swego egzarchę, arcybiskupa Dionizego. W pismach, które Dionizy miał doręczyć biskupowi brzeskiemu Melecjuszowi i metropolicie Michałowi, Jeremiasz zarządził zwołanie synodu w sprawie sądu nad Cyrylem. Proces się nie odbył, gdyż listy nigdy nie dotarły do adresatów. Podczas pobytu Dionizego we Włodzimierzu biskup łucki przechwycił korespondencję, zniszczył ją, a samego egzarchę wtrącił do łuckiego więzienia⁵⁴.

W sytuacji wewnętrznego impasu w relacjach metropolii kijowskiej z patriarchatem, Jeremiasz postanowił zaufać metropolicie Michałowi podnosząc go w 1590 roku do godności patriarszego egzarchy Rusi i Halicza. Mając na uwadze jakość życia duchowego metropolii wyraźnie mu zalecił, aby nowo wybierani biskupi pochodzili wyłącznie ze środowiska mniszego – spośród archimandrytów, ihumenów, hieromnichów⁵⁵.

W rezultacie wysiłków patriarchy oraz petycji bractwa lwowskiego (z 7 września 1592 r.), w której apelowano, by następny synod dał wyraz patriarszego autorytetu, synod zwołany w listopadzie 1592 roku w Konstantynopolu pod przewodnictwem Jeremiasza uznał za konieczne wysłanie do Rzeczypospolitej egzarchy z ramienia patriarchatu. Decyzją wschodnich patriarchów – konstantynopolitańskiego Jeremiasza, aleksandryjskiego Melecjusza – przedstawicieli patriarchów antiocheńskiego i jerozolimskiego, a także przybyłych metropolitów na stanowisko egzarchy mianowano protosyngla Nicefora, duchownego o głębokim wykształceniu teologicznym i filozoficznym. Dano mu szerokie pełnomocnictwa, czyniąc najwyższym rangą duchownym w hierarchii kościelnej, najstarszym wśród nauczycieli i protosynglem tronu ekumenicznego. Mógł swobodnie ingerować w sprawy diecezji wchodzących

ruthenisch – römische Kirchenvereinigung genannt Union zu Brest, Freiburg im Breisgau 1904], s. 82-84; Б. Гудзяк, *op. cit.*, s. 261; М. В. Дмитриев, *Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг.*, Москва 2003, s. 107-108. O roli egzarchów w zarządzaniu metropolią kijowską w tym okresie, zob. В. Заикин, *Участие светского элемента в церковном управлении, выборное начало и «соборность» в Киевской митрополии в XVI и XVII вв.*, Варшава 1930, s. 64-88.

⁵³ *Пересторога*, *AZR*, t. 4, nr 149, s. 207-209; *AZR*, t. 4, nr 34, s. 49-50; М. О. Коялович, *op. cit.*, t. 1, s. 80.

⁵⁴ *Αντίρρησις, або Apologia, przeciwko Krzysztofowi Philaletowi, który niedawno wydał książki imieniem starożytnej Rusi religiję greckiej przeciw księżkom o synodzie brzeskim, napisanym w Roku Pańskim 1597*, „Русская Историческая Библиотека” 19 (1903), s. 617-618.

⁵⁵ *Diplomata statutaria a Patriarchis Orientalibus...*, t. 2, nr 20, s. 74-75; *AZR*, t. 4, nr 33, s. 43; *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе*, t. 1-10, Киев 1859, nr 167, s. 443-444; I. Szaraniewicz, *op. cit.*, s. 59-60; С. С. Лукашова, *Мирыне и Церковь: религиозные братства киевской митрополии в конце XVI в.*, Москва 2006, s. 226. Ostatecznie metropolita kijowski nie zastosował się do zaleceń Jeremiasza, albowiem na miejsce Arseniusza wyświęcono żonatego kandydata, Michała Kopysteńskiego. Przypuszczalnie był wspomnianym kuzynem zmarłego Arseniusza. W zaistniałej sytuacji bractwo natychmiast zaalarmowało patriarchę o jawnym naruszeniu prawa kanonicznego (listy z 6 lutego oraz 7 września 1592 r.). W. Milkowicz, *MCSL*, t. 1, nr 216-217, s. 339-345; nr 245, s. 376-377. W odpowiedzi na protest członków bractwa Michał Kopysteński zwrócił się do nich w piśmie z 22 grudnia 1592 r. prosząc o powściągliwość w krytyce, gdyż swoim postępowaniem dają okazję do likwidacji diecezji, a jego samego narażają na niebezpieczeństwo utraty życia, zob. *AZR*, t. 4, nr 42, s. 61-62. Należy zaznaczyć, że jeszcze 13 marca 1591 r. Michał Kopysteński otrzymał od króla Zygmunta dekret z nominacją na diecezję przemyską. *Архив Юго-Западной России...*, t. 1-10, nr 40, s. 73-74.

w skład patriarchatu konstantynopolińskiego. Prawo protokatedry pozwalało mu na przewodniczenie zebraniom synodalnym wszędzie, gdzie się znajdował, ponieważ był pierwszym wśród metropolitów, arcybiskupów i biskupów, także autonomicznych arcybiskupów Ochrydu, Cypru i Peci. Jako najwyższy zwierzchnik nauczycieli Wschodu mógł sprawować kontrolę, zwoływać sądy kościelne, doradzać w sprawach wiary i innych kwestiach kościelnych, wydawać orzeczenia i zalecenia wynikające z dogmatów oraz obyczajów Kościoła wschodniego.

Kompetencje Nicefora wykraczały poza uprawnienia lokalnej hierarchii wszystkich szczebli. W sytuacjach kryzysowych miał on przewodniczyć synodom lokalnym, jak to się stało podczas synodów w Jassach (1595 r.) i Brześciu (1596 r.), którym swoją obecnością nadał status zgromadzeń kanonicznych. Egzarcha zyskał również możliwość karania duchowieństwa, pozbawiania stanowisk w razie potrzeby oraz wybierania następców w miejsce usuniętych. Tak właśnie postąpił z metropolitą suchawskim Jerzym Mochyłą w 1595 roku, oskarżonym o sprzyjanie unii – na jego miejsce wybrał Mardariusza.

Rola, której się podjął, była niezwykle trudna, wymagała wielkiej odwagi, determinacji i poświęcenia, prowadzona była bowiem na wielu frontach. Przede wszystkim musiał on zagwarantować ciągłość istnienia prawosławia w Rzeczypospolitej, zagrożonego działalnością Kościoła rzymskokatolickiego i polityką państwa, ukierunkowaną na jednowyznaniowość. Nicefor wypełniał swe obowiązki w takim stopniu, na jaki pozwalały mu warunki, przeciwdziałając prozelityzmowi i narzucaniu unii Kościołowi prawosławnemu w Rzeczypospolitej⁵⁶.

Następny przedstawiciel Konstantynopola, egzarcha archimandryta Cyryl Lukaris, przebywał na terytorium Rzeczypospolitej dwukrotnie, w latach 1595-1597 i 1600-1601. W obydwu przypadkach inicjatorem wizyty był patriarcha aleksandryjski Melecjusz Pigas, przekonany, że pisma kierowane do bractw cerkiewnych oraz wpływowych postaci ówczesnej epoki są niewystarczające. Ponadto Melecjusz widział potrzebę obecności w metropolii kijowskiej egzarchów patriarchatów ekumenicznego i aleksandryjskiego z powodu słabnącego zaufania wiernych do lokalnych hierarchów. Najbliższe lata pokazały nie tylko brak zainteresowania biskupów rozwiązywaniem nagromadzonych problemów czy przeprowadzeniem reform kościelnych, ale ujawniły również prawdziwe zamiary większości z nich – porzucenia prawosławia i przyjęcia unii papieskiej.

Z powodu nieprzychylności władz państwowych i kościelnych działania Cyryla napotykały liczne przeszkody. Różnorodne formy aktywności jezuitów (np. oświatowe) jeszcze bardziej utrudniały powierzoną mu misję. Dotyczyło to zwłaszcza jego działalności w trakcie drugiej wizyty w Rzeczypospolitej, gdy utrudniano egzarsze przemieszczanie się po kraju. Mimo kłopotów, Cyryl nie pozostał bezczynny. Występował w roli pośrednika między patriarchą Melecjuszem a prawosławnymi obywatelami Rzeczypospolitej, troszczył się o bezpieczne przekazywanie korespondencji. Wspierał organizację drukarni oraz wydawanie ksiąg niezbędnych do prawidłowej opieki duszpasterskiej.

⁵⁶ Αθηναγόρας, Μητροπολίτης Παραμυθίας, *Ο σοφός διδάσκαλος και ιερομάρτυς Νικηφόρος Παράσχος ο Καντακουζηνός*, „Γρηγόριος ο Παλαμάς” 20 (1936), s. 127.

Przeciwdziałał propagandzie oświatowej jezuitów, zakładając szkoły prawosławne i dbając o ich prawidłowy rozwój. Sam pracował jako nauczyciel i rektor brackiej szkoły Trójcy Św. w Wilnie. Wspierał wszelkiego rodzaju działania bractw, w których widział perspektywy odrodzenia prawosławia. Nie znaczy to jednak, że aprobował konflikty i spory między bractwami a hierarchią lokalną. Dowodem na to może być jego udział w zażegnaniu konfliktu bractwa lwowskiego z biskupem diecezji.

W walce przeciw unii Cyryl współpracował z egzarchą patriarchatu ekumenicznego protosynglem Niceforem⁵⁷. Wziął udział w synodzie antyunijnym w Brześciu. Podczas jego obrad wygłosił przemówienie, w którym ostro piętnował hierarchów apostatów, sprzeniewierających się przysiędze biskupiej. A jednak należy przyznać, że w gruncie rzeczy był ostrożny w krytykowaniu tendencji unijnych. Jego stanowisko można nazwać co najwyżej kościelną dyplomacją, zważywszy na to, że przebywał w atmosferze wrogości, w której zapewne trudno mu było się odnaleźć. Było to również przejawem zwykłego ludzkiego strachu – Cyryl wyjeżdżał z Rzeczypospolitej bojąc się o życie. Tym też należy tłumaczyć wyjazd bez powiadomienia Melecjusza Pigasa i bez jego zgody.

W trakcie pobytu w Rzeczypospolitej Lukaris nawiązał kontakty z Kościołem rzymskokatolickim. Rzymscy katolicy, wraz z podporządkowanymi im jurysdykcyjnie unitami, byli nieprzychylnie nastawieni do prawosławnych, aczkolwiek pod względem dogmatycznym i eklezjologicznym znajdowali się stosunkowo blisko. Cyryl początkowo wierzył, że zbliżenie między nimi może poprawić trudne położenie Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej, na Bliskim Wschodzie i na Bałkanach. To jest powód listów, jakie skierował do łacinników, do arcybiskupa lwowskiego Dymitra Solikowskiego (24 stycznia 1601 r.), a także do papieża (28 października 1608 r.).

Lukaris nawiązał ponadto kontakty z protestantami, zapoznał się z ich nauką. Działania te wymusiło na nim trudne położenie Kościoła prawosławnego. Dzięki sojuszowi z obozem protestanckim prawosławni mogli łatwiej zaistnieć na forum sejmowym, udzielając sobie wzajemnie poparcia w walce o zachowanie praw i swobód wyznaniowych. Protestanci pragnęli, aby z czasem doprowadzić do zjednoczenia Kościołów, jednak prawosławni, pouczeni przez Melecjusza Pigasa, dążyli wyłącznie do koalicji politycznej. Na tym etapie nie wiemy, czy w umyśle Lukarisa zrodziła się wówczas jakaś szczególna sympatia do protestantów. Niewykluczone, że tak mogło być, aczkolwiek widoczny zwrot ku protestantyzmowi nastąpił w latach późniejszych, gdy uzmysłowił sobie realne niebezpieczeństwo wynikające z propagandy i niekontrolowanej aktywności łacinników na Bliskim Wschodzie.

Współegzarchami z Lukarisem patriarcha Melecjusz uczynił księcia Konstantego Ostrogskiego i biskupa lwowskiego Gedeona, przekazując także im prawo tymczasowego zarządzania metropolią kijowską do czasu reaktywowania hierarchii prawosławnej po unii brzeskiej⁵⁸. Wszyscy patriarszy przedstawiciele mieli obowiązek wspierania dzia-

⁵⁷ Πηγάς, *Επιστ.*, nr 241, *Εἰς Σαυρομάτας*, „ΕΦ” 57 (1975), s. 190.

⁵⁸ Πηγάς, *Επιστ.*, nr 180, *Γεδεὼν ἐπισκόπῳ Λεοντοπόλεως*, „ΕΦ” 56 (1974), s. 539; И. И. Малышевский, *Мелетий Пигас...*, t. 1, s. 417, t. 2-1, nr 17, s. 44-60; Макарий (Булгаков), *op. cit.*, t. 6, s. 150, 161-162; В. Заикин, *op. cit.*,

łałości homiletycznej w Kościele, pamiętania o związkach duchowych z pozostającym w niewoli Wielkim Kościołem Chrystusowym, kierowania apeli do króla i Sejmu Rzeczypospolitej w sprawach Kościoła wschodniego, by mógł funkcjonować zgodnie ze wschodnimi dogmatami i zwyczajami ustalonymi w przeszłości, a respektowanymi przez państwo. Obligując swoich egzarchów do tych działań, patriarcha wychodził z założenia, że skoro prawosławni obywatele Rzeczypospolitej otrzymali konstytucyjnie zagwarantowane prawo do swobodnych praktyk religijnych i wyboru wyznania („τοῖς Ἀνατολικοῖς Ἀνατολικῶς βιοτεύειν”) i król jest zobowiązany tego prawa przestrzegać, to powinni się o nie upominać.

Kanoniczny zwierzchnik pozwolił również swoim egzarchom nakładać kary na biskupów apostatów („ἀθετήσαντας τὸν θρόνον ὃ ὑπόκειται”). Za ich pośrednictwem wyraził sprzeciw wobec narzucenia nowego kalendarza, „niezgodnego z tradycją Ojców i kanonami kościelnymi, i wprowadzającego zamieszanie wśród wiernych”. W związku z utrudnieniami w ruchu na południowej granicy Rzeczypospolitej, polecił, aby domagali się praw do swobodnego przekraczania granic, co ułatwiłoby kontakty z Kościołem Matką: „μη κωλύεσθαι αὐτόσε πορείαν ποιεῖν τοὺς ἡμετέρους, ὡς δὴ καὶ πρότερον εἰώθει”⁵⁹.

Wysłannikiem patriarszym był również Cyprian, arcydiakon protopapasa i chorbiskupa ostrońskiego Ignacego⁶⁰, jak to wynika ze słów Melecjusza: „[...] ἐξ ὧν ἡμῖν περὶ σου Κυπριανὸς ὁ ὑμέτερος ἀρχιδιάκονος, ἤδη καὶ ἡμέτερος υἱός, ἀναγγέλλει”⁶¹. Cyprian pochodził z Ostroga, studiował w Wenecji, Padwie i Konstantynopolu. Uczestniczył w pracach antyunijnego synodu w Brześciu, gdzie pełnił rolę tłumacza biskupa Gedeona oraz przełożonego Ławry Kijowskiej Nicefora. On jest autorem tłumaczeń z greki na język słowiański homilii Jana Chryzostoma na listy św. Pawła oraz pięćdziesięciu homilii Makarego Egipskiego⁶².

W jednym z pism, które mogło być wysłane 1598 roku, patriarcha Melecjusz napominał Cypriana, aby nie ustawał w staraniach o dobro chrześcijaństwa⁶³. Domagał się, aby częściej informowano go o sytuacji Kościoła w Rzeczypospolitej⁶⁴. Treścią pisma hie-

s. 83-84; K. Chodynicki, op. cit., s. 347-348; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 253.

⁵⁹ Πηγάς, *Επιστ*, nr 180, *Γεδεὼν ἐπισκόπῳ Λεοντοπόλεως*, „ΕΦ” 56 (1974), s. 540-541.

⁶⁰ Przyruszczalnie to jedynie tytuł podkreślający rangę żonatego duchownego przy dworze księcia Konstantego, gdyż nie znamy biskupa o tym imieniu.

⁶¹ Πηγάς, *Επιστ* nr 160, *Ἐπιτομὴ τῶν εὐλεβεστάτων Προτοπαπᾶ Χωρεπισκόπῳ Ὀστροβείας, τῆς λαμπροτάτης καὶ ὀρθοδοξίας, διδασκάλῳ λογιωτάτῳ τῷ ἐν Κυρίῳ περιποθητῷ υἱῷ*, „ΕΦ” 57 (1975), s. 197-198; *Documente Privatoare La Storia Romanitor Culese*, t. 13, red. E. Hurmuzaki, A. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Βουρεστι 1909, nr 18/9, s. 419-420.

⁶² Zob. Marcin Broniewski, op. cit., s. 37, 52. Legrand É., *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en Grec par der Grecs aux (XVII siècles)*, Paris 1885-1906, t. 4, nr 40, 41, 45-48, s. 217-220. K. Харлампович, op. cit., s. 274-275.

⁶³ Πηγάς, *Επιστ* 219, *Κυπριανῷ Ἀρχιδιάκονῳ Ὀστροβείας*, „ΕΦ” 57 (1975), s. 175-176; I. Szaraniewicz, op. cit., s. 56.

⁶⁴ Po otrzymaniu od Cypriana oczekiwanych informacji Melecjusz napisał 6 czerwca 1597 r. do Ignacego chwyląc go za gorliwość w wierze i wykształcenie, nazywając „mądrym i światłym nauczycielem”. Zachęcał też do przeciwdziałania „falszywej” wiedzy scholastycznej czerpanej z teologii łacińskiej. Πηγάς, *Επιστ* 160, *Ἐπιτομὴ τῶν εὐλεβεστάτων Προτοπαπᾶ Χωρεπισκόπῳ Ὀστροβείας, τῆς λαμπροτάτης καὶ ὀρθοδοξίας, διδασκάλῳ λογιωτάτῳ τῷ ἐν Κυρίῳ περιποθητῷ υἱῷ*, „ΕΦ” 57 (1975), s. 197-198; K. Chodynicki, op. cit., s. 327.

rarcha podzielił się z wyjeżdżającym do Rzeczypospolitej Symeonem, by przypomnieć Cyprianowi o złożonych obietnicach i zakresie otrzymanych kompetencji. W szczególności cieszył się postępami Cypriana w nauce („τὴν κατὰ τοὺς λόγους προκοπὴν, καὶ παιδείαν κατανοῶν”). Przypominał mu, że zobowiązał się zająć ważną kwestią edukacji społeczeństwa, która w przyszłości przyniesie wymierne efekty, wzbogacając jego osobiste doświadczenie i wiedzę. Melecjusz miał świadomość skuteczności oświaty w walce religijnej (na tym polu interweniował też książę Ostrogski), a to jeszcze bardziej przekonywało go o celowości korespondencji z wysłannikami służącej umocnieniu Kościoła i wzrostowi pobożności wiernych⁶⁵.

Cyprian jako patriarszy wysłannik⁶⁶ miał troszczyć się o ciągły kontakt listowny z Ignacym, aby wspólnie wspierać prawosławnych wiernych i publicznie osądzać postępkę zwolenników unii. Poza tym powinien był roztaczać opiekę nad Cyrylem przewożącym pisma zwierzchnika Cerkwi (jedno z nich zawierało wykład wiary prawosławnej), apelować do szlachty o pomoc Cyrylowi, starać się, by wydawano książki po grecku i łacinie.

W trakcie poszukiwania sojuszników do przeciwdziałania podstępnej unii kościelnej Melecjusz podjął próbę sprowadzenia Jana Wiszeńskiego, mnicha teologa, z Athosu do ojczyzny. Hagioryta urodził się w połowie XVI wieku w Sądowej Wiszni koło Przemyśla, zmarł na Athosie w latach 20. XVII wieku. W republice mniszej osiedlił się w latach 80. lub 90. XVI stulecia. Główną część jego twórczości pisarskiej stanowiły apologie potępiające doktrynę łacińską oraz zwolenników unii brzeskiej⁶⁷. Będąc wyrazicielem głosu wiernego ludu, występował odważnie przeciwko wszelkim nieprawidłowościom w łonie Kościoła. Piętnował zachowanie biskupów apostatów, udowadniając, że przeszli na stronę unii z powodu próżności lub dążenia do zdobycia władzy świeckiej za wszelką cenę.

Jan cieszył się ogromnym autorytetem wśród wiernych prawosławnych Rzeczypospolitej. W piśmie z 1597 roku Melecjusz wyjaśniał mu, iż nadeszła chwila porzucenia pustelni, albowiem żąda tego sam Kościół („σύνες τὸ μυστήριον, τέκνον, καὶ μὴ κατὰ μενε ἐν ἐρήμῳ σοὶ μόνον, καὶ τυχὸν οὐ πάνυ εὐαρέστως βιοτεύσων”). Wyjaśniał Janowi, że jego intencją nie jest umniejszenie wartości życia eremitów, wręcz przeciwnie – szanuje umiłowanie pustyni, jednakże w trosce o zbawienie chrześcijan prosi o podjęcie działania, skoro jego współbracia w wierze zostali pozbawieni

⁶⁵ Πηγάς, *Επιστ.* 233, *Κυπριανῶ Αρχidiaκόνῳ Ὀστροβείας*, „ΕΦ” 57 (1975), s. 183-184.

⁶⁶ Πηγάς, *Επιστ.* 262, *Κυπριανῶ Αρχidiaκόνῳ Ὀστροβείας*, „ΕΦ” 57 (1975), s. 602-603.

⁶⁷ Макарий (Булгаков), *op. cit.*, t. 6, s. 170; И. И. Малышевский, *Мелетий Пизач...*, t. 2/2, s. 1-29, 44; М. Грышевский, *op. cit.*, t. 6, s. 470-479, 550-557; Α. Ταχιάος, *Η σλαβική γραμματειακή παραγωγή στο Άγιον Όρος, (Καιρός. Τόμος τιμητικός στον ομότιμο καθηγητή Δαμιανό Αθ. Δόϊκο)*, „Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης” (Νέα Σειρά-Τμήμα Θεολογίας) 1 (1994), s. 842-843; J. Stradomski, *Atoskie przestrogi – autorytet Świątej Góry w służbie przeciwników unii brzeskiej*, [w:] *Klasztory i kultura krajów słowiańskich*, BEiD 15, red. W. Stępniań-Minczewska, Z. J. Kijas, Kraków 2001, s. 161-174; idem, *Spory o „wiarę grecką” w dawnej Rzeczypospolitej*, Kraków 2003, s. 38, 175-183; K. Γ. Νιχωρίτης, *Η επίδραση του Αγίου Όρους στον πνευματικό βίο των Σλάβων*, Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2004, s. 48; V. Nosilia, *O pojęciu edukacji w pismach Iwana Wiszeńskiego*, [w:] *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, W. Walczak, Białystok 2007, s. 241-251, tam też obszerna bibliografia do tematu.

autorytetów duchowych i grozi im unia („οἱ σοὶ ἀδελφοί, οἱ τῶν αὐτῶν σοι ὀδύων μετεσχηκότες τῶν ἱερῶν, κινδυνεύουσι παρὰ Σαυρομάταις”)⁶⁸.

Patriarcha aleksandryjski znalazł w osobie Jana Wiszeńskiego godnego obrońcę prawosławia. Przekazał mu za pośrednictwem swego wysłannika Izaaka książkę Piotra Skargi *O rządzie i jedności Kościoła bożego*⁶⁹. Ponieważ sam nie znał języka polskiego, poprosił mnicha o napisanie streszczenia i recenzji dzieła⁷⁰. Wiemy, iż rezultatem pracy Jana były dwa utwory: *Σύντομη ἀπόκριση στον Πέτρο Σκάργκα* oraz *Zaczepka mądręgo łacinnika z głupim Rusinem* (1601 r.), przesłane ku pokrzepieniu wiernych do Rzeczypospolitej⁷¹. Odwiedzając ojczyznę w 1604 roku Jan Wiszeński czuł się wyobcowany i osamotniony, dlatego postanowił powrócić na pustynię athoską i poświęcić się pisarstwu, napisał 18 traktatów teologicznych i apologetycznych⁷².

Z pisma bractwa lwowskiego do bractwa wileńskiego (luty 1592 r.) dowiadujemy się o wizycie w Rzeczypospolitej arcybiskupa cypryjskiego Laurencjusza, który jako wysłannik patriarszy miał również znacząco przyczynić się do zwalczania herezji, a w szczególności do przeciwdziałania propagandzie jezuitów oraz do poprawy relacji prawosławnych z Ormianami⁷³.

Po skromnej obecności wysłanników patriarszych w metropolii kijowskiej na przełomie XV i XVI wieku, od połowy XVI stulecia obserwujemy istotną aktywizację dyplomacji Konstantynopola. Przedstawiciele najwyższego zwierzchnika kijowskiej Cerkwi byli już delegowani w wysokim stopniu egzarchy, dokładnie poznawali sytuację, informowali patriarchę, wywierali wpływ na przebieg wydarzeń. Brali również udział w soborach, wśród których należy wymienić sobór w Wilnie z 1514 roku czy zgromadzenia zebrane na skutek wizyty patriarchy Jeremiasza w 1588 i 1589 roku. Dzięki zaangażowaniu jednego z najbardziej zasłużonych egzarchów tego stulecia, archidiacona Nicefora, zwołano antyunijny sobór w Brześciu 1596 roku.

W rezultacie nowej polityki patriarchatu konstantynopolitańskiego na podległym mu jurysdykcyjnie terytorium metropolii kijowskiej nastąpiło odrodzenie duchowe i intelektualne. Działalność patriarszych przedstawicieli obudziła w społeczności prawosławnej świadomość odpowiedzialności za stan wiary i Kościoła.

⁶⁸ Πηγάς, *Επιστ* 234, *Ιωάννη τῷ Βισένκη*, „ΕΦ” 57 (1975), s. 184-185; М. Грушевський, op. cit., t. 6, s. 551.

⁶⁹ Pierwsze wydanie dzieła Skargi ukazało się w 1577 r., drugie, z małymi zmianami, w 1590 r., a trzecie w 1610 r. Trzecia część traktatu zawierała ostrą krytykę tradycji wschodniej. Jednak w ostatnim wydaniu, już po unii brzeskiej, została skrócona, by nie narażać się unitom.

⁷⁰ *Краткословный ответ Феодула в святей афонстей горе скитствующаго...*, [w:] С. Т. Голубев, *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования*, т. 1, Киев 1883, s. 109, 153.

⁷¹ Obydwa utwory zostały wydane przez Gołubiewa. С. Т. Голубев, op. cit., s. 67-154; М. Грушевський, op. cit., t. 6, s. 556-557.

⁷² Ostatnie wydanie zbioru utworów Wiszeńskiego ukazało się pod redakcją i z komentarzami I. P. Jeriomina, zob. И. П. Еремин, *Иван Вышенский. Сочинения*, Москва-Ленинград 1955, s. 329-332. Por. też I. Франко, *Іван Вишенський і його твори*, Львів 1895.

⁷³ W. Milkowicz, *MCSL*, t. 1, nr 214, s. 332-334.

Rejestr wysłanników i egzarchów patriarchatu konstantynopolitańskiego
w metropolii kijowskiej w latach 1500-1608

Abrahamiusz (<i>σταυροφόρος</i>)	1500
hieromnich Filip	1514
arcybiskup Galaty	lata 50.XVI w.
biskup Litei i Rendiny Damascen (egzarcha)	między 1565-1573
archimandryta Dionizy Rallis Palaiologos (egzarcha)	II poł. lat 70. XVI w., 1583 ¹ , 1590
archidiakon Nicefor Parasches-Kantakuzen (egzarcha)	1583 ² , 1592-1599
Teodor, tłumacz egzarchów patriarszych	1583
patriarcha antiocheński Joachim V	1586
arcybiskup Domeniku i Helassony Arseniusz (egzarcha)	1586-1588
metropolita Dyrachium Paisjusz (egzarcha)	1586
biskup Megleny Teofanes	1585-1590
biskup łucki Cyryl Terlecki (egzarcha)	1589-1590
metropolita kijowski Michał (egzarcha)	1590-1592
arcybiskup cypryjski Laurencjusz	1592
archimandryta Cyryl Lukaris ³ (egzarcha)	1595-1597, 1600-1601
książę Konstanty Ostrogski (współegzarcha)	1597-1608
biskup lwowski Gedeon (współegzarcha)	1597-1607
archidiakon Cyprian	lata 90. XVI w.
hieromnich Sofroniusz	1599-1601
hierodiakon Izaak	1601
hagioryta mnich Jan Wiszeński	1604

¹ Zawrócił na skutek wojny polsko-tureckiej.

² Zawrócił na skutek wojny polsko-tureckiej.

³ Reprezentował patriarchat aleksandryjski.

SUMMARY

Rev. Archimandrite Andrzej (Borkowski), Białystok

Representatives of the Patriarch of Constantinople in the Orthodoxies Synods in Polish-Lithuanian Commonwealth in 16th Century

Keywords: Orthodox Church, exarch, Poland, patriarch of Constantinople

The offer of the deputies of the patriarch of Constantinople in the orthodoxies synods in Polish-Lithuanian Commonwealth is very important. The ecumenical patriarchs sent or appoint to the Kingdom of Poland in the 16th century yours messengers: Abrahamios, hieromonk Philipos, archbishop of Galata, bishop of Litea and Rendina Damascen, archimandrite Dionisios Rallis Palaiologos, archdeacon Nikiforos Parashis, patriarch's translator Theodor, patriarch of Antioch Joachim V, archbishop of Domenik and Elasson Arsenios, metropolitan of Dyrrachium Paisios, bishop of Moglen Theofanes, bishop of Luck Cyril Terlecki, metropolitan of Kiev Michal, archbishop of Cyprus Laurentios, archimandrite Cyrillos Lucaris, prince Constantine Ostrogsky, bishop of Lvov Gedeon, archdeacon Cyprian, hieromonk Sofronios, hierodeacon Isaac, monk Ivan Vishensky. The patriarch of Constantinople Jeremiah II appointed a new metropolitan, took care function of the local Synod. The metropolitan Elassonos Arsenios worked as teacher in Lvov and published *Grammar of the Greek language*. The Church Union was officially declared at the Synod of Brest (1596) and the Polish authorities resorted to violent means in order to apply it hit against the Orthodoxy was the pass of all the bishops of the Orthodox Church in Poland excluding both of them into the union. Protagonist in the faith against the union was the patriarch of Alexandria Meletios Pigas and of course locally through a bitter correspondence. Nikiforos Parashis and Cyrillos Lucaris achieved to organize the antyunion Synod of Brest (1596) which condemned the bishops in union. After the Synod of Brest (1596) in different ways the patriarch's exarches together with the Orthodox brotherhoods took over the role in saving the Orthodoxy. Through their participations in the Polish fight the patriarch's exarches couldn't erase the image of the union, but without doubt created and supported the strength for fight against the union keeping unquenched the flame of the Orthodoxy especially in the metropolis of Kiev.